

ביקורת ספרים

יהודה שנהב היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות
תל-אביב: עם עובד, 2003, 291 עמודים.

גיל אייל*

כותרתו של ספר זה עלולה להוליך שולל את הקורא התמים. הספר אינו דן במזרחים, אלא בשיח על המזרחים. גם הבחירה בשם יהודים-ערבים אינה בבחינת הצעה לקרוא לדברים בשם, אלא תחבולה שמטרתה לפרק את נוסחות השיח המקובלות ולהותיר את הקורא בלי שמות. בעצם מדובר בו'אנר חדש של ביקורת תרבותית: לא ביקורת חיצונית על השיח הציוני, אלא איתור הנקודות ההיסטוריות שבהן השיח הזה מפרק את עצמו; אבל גם לא ביקורת אימננטית שמבקשת לחשוף את הסתירות הפנימיות של השיח כדי להתגבר עליו, אלא דבר מה צנוע יותר וחשוב הרבה יותר – מעין תרשים של האופן שבו השיח מתנהל.

הספר מורכב מארבעה פרקים, שכל אחד מהם הוא בבחינת מסה עצמאית המתמקדת בסוגיה אחת בהיסטוריית היחסים שבין הציונות לבין יהודי ארצות ערב. הפרק הראשון עוסק במה ששנהב מכנה "נקודת האפס... הרגע שבו סומנו יהודי ארצות ערב כקטיגוריה פוליטית אחת (מזרחים)" (ע' 15). מה פירוש "נקודת האפס"? ראשית, יש לה משמעות כרונולוגית, משום שמדובר ברגע הולדתו של השיח העוסק במזרחים כחטיבה אחת. רגע זה הוא ניסוחה של "תוכנית המיליון", ב-1942, להביא כמיליון מהגרים יהודים לפלסטינה. הידיעות על שואת יהודי אירופה הוליכו את ראשי היישוב לחפש אחר מקורות חלופיים למהגרים, ולכן, בפעם הראשונה בתולדות השיח הציוני, החלו לדון ביהודי ערב כחטיבה אחת (ע' 34). אולם לנקודת האפס יש גם משמעות אחרת, מתודולוגית. עיקר הפרק עוסק בחוויותיה ובדיווחיה של פלוגת "סולל בונה", שיצאה לאבדאן שבאיראן במהלך מלחמת העולם השנייה, זמן קצר לאחר ניסוח תוכנית המיליון, ושם נפגשו חבריה עם יהודים עירקים ואיראנים. כפי ששנהב מדיגיש, למפגש היה הקשר כפול: ראשית, הקשר קולוניאלי, משום שחברי "סולל בונה" ישבו באבדאן במסגרת חוזה עם חברת הנפט האנגלו-איראנית, ולכן פגשו את יהודי המקום כ"ילידים"; שנית, הקשר ציוני, משום שלאחר ניסוחה של "תוכנית המיליון" יצאו אנשי "סולל בונה" לאבדאן גם כשליחים ציונים, ולכן פגשו את יהודי המקום כ"אחים" וכמועמדים לעלייה. במובן זה, "נקודת האפס" היא כלי מתודולוגי, מעין מיקרוסקופ המאפשר להתבונן בשיח ולהבליט את מה שחבוי בתוכו. התודעה הכפולה של חברי פלוגת "סולל בונה" – קולוניאלית וציונית – אינה אלא צורה מועצמת של הכפילות שעתידה לאפיין את מעמדם של היהודים המזרחים בתוך השיח הציוני, "כבני הלאום היהודי... אך גם... כאחרים" (ע' 29). בקצרה, כיהודים-ערבים, כאשר למקף יש תפקיד דו-ערכי בשיח: מחד גיסא, הוא יכול לסמל את ערביותם של היהודים, כלומר את

* אוניברסיטת קולומביה, ניו-יורק

ההבדל בינם לבין יהודי אירופה; אבל מאידך גיסא הוא יכול גם לסמן את יהדותם, כלומר את ההבדל בינם לבין הערבים. כלומר, שנהב מתאר כיצד השיח עובד כמעין מילכוד 22. השיח מכונן קטגוריה של יהודים-ערבים, שנכללים בתוך הלאום היהודי רק בתנאי שיוכת שהם שונים מן הערבים, ועם זאת, הם לעולם אינם יכולים להיות זהים ליהודים "סתם". אנו למדים, אם כן, שיצור הכלאיים שכותרת הספר מרמזת אליו – "היהודים הערבים" – אינו אותנטי ואינו משחרר, אלא מיוצר בעצמו על-ידי השיח כמנגנון חמקמק וגמיש של הכנעה.

הפרק השני עוסק במעמדם של השליחים הציונים במרחב הערבי ובדפוסי העבודה שלהם. למעשה, יש כאן מבט נוסף על פלוגת "סולל בונה", אך הפעם בהקשר שונה במקצת. ההברקה של שנהב היא בכך שהוא מציב את השליחים הללו במסגרת ההיסטוריה של מוסד השד"רות (שלוחי דרבנן), שהיה מקובל בעולם היהודי במשך מאות שנים. זהו מעשה מחוצף מעין כמוהו, שהרי אנו יודעים שהציונות הייתה חילונית ומודרנית, וביקשה לחלץ את העם היהודי מן הטפיליות ומן התרבות הקבוצנית שעליהן נסמך מוסד השד"רות (ע' 87). אך מתברר שאי אפשר להבדיל בנקל בין השליחים הציונים לבין השד"רים. כפי ששנהב אומר, "פרקטיקת השד"רות מסרבת לענות לציוויים האפיסטמיים ולחלוקת הרגילות הנגזרות מתוך ההבחנה הבינארית דתי/חילונית, ואף חותרת תחתיהן" (ע' 74). מדוע? ראשית, משום שחלק מן השליחים הציונים אכן פעלו כשד"רים לכל דבר, עד כדי כך שהיו כאלה בהנהגה הלאומית, כמו אוסישקין, שסברו ש"מוסד השד"רים מוסד נחוץ הוא, ובלעדיו לא תתואר עבודתנו כלל וכלל" (ע' 95). שנית, משום שהקהילות המקומיות נטו לראותם כשד"רים "באופן טבעי" (ע' 101). ושלישית, בשל הכפילות באופן דיבורם של השליחים על הדתיות של היהודים המקומיים. לעתים ראו אותם כ"אחים יהודים", שדתיותם המזרחית האותנטית מסמלת את הגאולה הלאומית (ע' 103), אך לעתים ראו אותם כ"אחרים", שדתיותם (ועל כן גם יהדותם) מוטלת בספק, ואשר בלעדיה אין הבדל בינם לבין הערבים (ע' 107). כפי שאומר שנהב, כפילות זו "מעידה על כך שמבטם של השליחים אינו לאומי-חילוני מובהק מצד אחד, אולם גם אינו דתי-יאולוגי מצד שני. השד"ר יכול להיות חילוני רק כאשר בן שיחו הוא דתי ולהיפך. כאשר הוא נתקל בארצות האיסלאם ביהודי שאינו אורתודוקסי-דתי, נעשה השד"ר חרד למעמדה של הדת היהודית" (ע' 104). נובע מכך שמנגנון נוסף של השיח על המזרחים, מנגנון שנוצר מוקדם מאוד, עוד בשנות הארבעים, הוא "הדתה" (ההפך מ"חילון") של יהודי ארצות ערב (ע' 74), או לומר זאת אחרת – "כרטיס הכניסה" של המזרחים אל תוך הלאומיות הציונית הייתה ונותרה הדת. אין זה פלא, אם כן, שארבעים שנה לאחר מכן הייתה הדת גם כרטיס הכניסה של המזרחים אל השדה הפוליטי, באמצעות ש"ס (ע' 117). לא בגלל איזו משיחיות ומסורתיות הטמונה בלבבותיהם של יוצאי ארצות ערב, אלא משום שההדתה של המזרחים טבועה עמוק בשיח הציוני, כמשאב סמלי שבאמצעותו, מחד גיסא, מטוהרת ערביותם של אלה שבאו מעירק וממרוקו, ומאידך גיסא, הלאומיות הציונית עצמה מטוהרת מן המרכיבים התאולוגיים שלה ומוצגת כחילונית ומודרנית (ע' 119).

הפרקים השלישי והרביעי של הספר עוסקים אומנם בסוגיות שונות במקצת – שאלת הרכוש של יהודי עירק, ופעולתו של הארגון העולמי של יהודים יוצאי ארצות ערב (WOJAC, להלן ווויאק) – אך במרכזם מצוי אותו מנגנון שיח, ולכן אדון בהם יחדיו. אם הפרק על השד"רים עסק ביחסים בין הדת ללאומיות בשיח הציוני, הרי פרקים אלה עוסקים

ביחסים המקבילים בין לאומיות לעדתיות. חברי וו'אק ביקשו להשתלב בשיח הלאומי ולטייע בידי ההסברה הישראלית. כארגון של יהודים יוצאי ארצות ערב, הם סברו כי יוכלו לסתור את טענותיהם של הפלסטינים בכך שיראו כי: א. היהודים התגוררו במזרח התיכון באופן רציף ומקדמת דנא, ואינם נטע זר בו; ב. חילופי אוכלוסין התרחשו כבר ב-1948, שכן במקביל לפליטים הפלסטינים גורשו מבתיהם גם יהודי עירק ואחרים, ולכן אין בסיס ל"זכות השיבה" של הפלסטינים; ג. גם פיצויים כספיים אינם מגיעים לפליטים הפלסטינים, כי רכושם של יהודי עירק הוחרם על-ידי הממשלה העירקית, ועל כן יש לקזזו כנגד הרכוש הפלסטיני (ע' 160). שנהב מראה שלמרות העובדה ש"כל אחת מן הטענות הללו באה לשרת, לכאורה, את האינטרס המדיני של מדינת ישראל", הרי "בכל אחת מהן היה טמון גרעין של הזרה לשיח הציוני ועוצמה שאימה לפרק את הנחות היסוד המוכרות לו" (ע' 164). התזה על קדמותו והמשכיותו של הקיום היהודי במזרח התיכון נקראה על-ידי אנשי ההסברה כטענה שיש הבדל בין היהודים יוצאי ארצות ערב, שקיומם באזור לגיטימי, לבין יהודי אירופה, שבאו מבחוץ ועל כן קיומם בו אינו לגיטימי (טענה שהפלסטינים אכן השתמשו בה באותה עת) (ע' 166-167). משרד החוץ גם לא התלהב מן התזה על חילופי אוכלוסין, משום שכאשר זו נוסחה על-ידי יהודים יוצאי ארצות ערב, הללו הציגו את עצמם למעשה כ"פליטים"; והפליטות, לא זו בלבד שסתרה את הסיפור הציוני על הכמיהה לשוב לארץ האבות, אלא גם העלתה את האפשרות שהמצב יתוקן בכך שכל הפליטים ישוּבו לבתיהם, רחמנא לצלן (מסקנה שהפלסטינים הודרוו להצביע עליה) (ע' 176-184). גם הקיוּוּ החשובנאי בין רכוש היהודים לרכוש הפלסטינים, למרות היותו עמדה רשמית של ממשלת ישראל מאז שנות החמישים, פתח תיבת פנדורה של שאלת הייצוג מרגע שנהפך לנושא הדיון בו'ו'אק. וו'אק כלל גם יהודים יוצאי עירק, שלא התגוררו בישראל ולא היו אזרחיה, והללו התנגדו לכך שממשלת ישראל תעשה שימוש ברכושם למטרותיה (ע' 187-191). בקצרה, אפשר לומר על וו'אק דברים הפוכים מאלה שנאמרו על בלעם: הוא ביקש לברך ונמצא מקלל; הוא ביקש להגן על התביעה הציונית, ונמצא "מייצר" שיח המפרק כמה מנכסי צאן הברזל של הציונות האירופית" (ע' 191). ואף גרוע מכך: בזמן שחברי וו'אק ראו את עצמם כגוף בעל מטרה לאומית, "פעילותו של וו'אק התפרשה על ידי המדינה כפעילות עדתית" (ע' 192). אבל עדתיות זו, מסביר שנהב, לא נבעה מכוונותיהם של חברי הארגון, אלא ממנגנון השיח הציוני, שנוקק לעדתיות מן הצד האחד, כדי לבסס את ראשוניותה של הלאומיות היהודית, ומן הצד האחר ביקש להציג את הלאומיות כהתגברות על העדתיות. מנגנון שיח זה נחשף כאשר בן-הכלאיים המזרחי, שהוא בו-בזמן "משלנו" ו"אחר", מבקש גם הוא לשחזר את עברו בתוך השיח הלאומי, ומיד נתפס בשל כך כמי שמביע עמדה "עדתית" (ע' 204).

הפרקים הללו מתקבצים יחדיו לתזה מרשימה ומרחיקת לכת. שנהב משתמש ביהודים-הערבים (ולעתים גם בביוגרפיה שלו עצמו) כמעין מנסרה שדרכה משתבר השיח הציוני למרכיביו, ונחשפים מנגנוני הפעולה שלו. הציונות מתגלה כ"פרקטיקה אידיאולוגית" בת-כלאיים, שלצורך גיוס הסובייקטים שלה צריכה לנוע כל העת בין שלוש הקטגוריות - לאומיות, דת ואתניות, לערבן זו בוּו עד אין הכר, ועם זאת להפרידן מחדש למרכיביהן באופן כפייתי (ע' 16-17). כפי שאמרתי בהתחלה, מדובר פה למעשה בז'אנר חדש של ביקורת תרבותית. זו היסטוריה של ההווה, שבניגוד לסיסמת הפוסט-ציונות, מלמדת את הקורא ש"אף פעם לא היינו ציונים", למעשה, כי היינו גם ההפך, כי הציונות ניוונה בעת

ובעונה אחת מן ההפכים שלה – הערביות, הדתיות והעדתיות, מקיאה אותם מתוכה וחוזר חלילה. הרעיון של פוסט־ציונות מניח כי חשיפת המודחק והמוכחש של הציונות תוליך אל מעבר לה, אך שנהב מספק מעין מדריך מעשי, תרשים של המכונה בפעולתה, לשימושם של אלה המבקשים להתמודד עמה כאן ועכשיו.